

NEMÉNYI MÁRIA

...igen, vannak cigányok

(Identitás-változatok tizenéves roma gyerekek szülei körében)

Tanulmányomban, mely egy tágabb kutatás részeként született, arra törekedtem, hogy személyes élettörténeteken keresztül vizsgálom a mai roma serdülők szüleinek viszonyát a roma mivoltukhoz. Az interjúkból kirajzolódó modellekben, melyekkel a lehetséges roma identitások különböző típusait igyekeztem meghatározni, az egyéni tapasztalatok és a hozzájuk fűződő vélekedések, értékelések, tehát szociológiai és pszichológiai dimenziók egyaránt szerepet játszanak. Az önképbe épült, sztereotípiákon alapuló többségi vélekedés szélsőséges esetben öngyűlölethez vezetett. Az önvédelem sajátos formájának tekinthető a negatív kép másokra vonatkoztatása, így a fenyegetés áthárítása „más” cigányokra – azokra, akik nem képesek a többségi társadalom értékrendszerét elfogadni. Egy további csoport a roma hagyományok megtagadásával reagált, még ha ez együtt is járt olyan konfliktusokkal, amelyek ellen nem nyújt támaszt sem a saját közösség, sem pedig a többségi társadalom, amely nem kívánja befogadni az asszimilálódni kívánókat. Interjúalanyaink egy része viszont tudatos döntés eredményeként a hagyományok felvállalását, a kultúra ápolását, a nyelv visszaszerzését, a romák érdekérvényesítő harcában való részvételt választotta.

Egy tágabb, kvantitatív és kvalitatív módszerekre épülő összehasonlító kutatás keretei között¹ egyebek közt azt vizsgálom, hogy miként függ össze az etnikai identitás, illetve az etnikai csoporttal való azonosulás mértéke a kisebbségi csoporthoz tartozó személy önértékelésével, önbi-zalmával, hogyan hat a kisebbségi csoportokat érő identitás fenyegetés

¹ Az *iskolai pályaesélyek társadalmi meghatározottsága*, NKHT Jedlik program, 2006–2007. A kutatás során mintegy 1500 nyolcadikos – roma és nem roma – gyerek töltött ki kérdőívet, valamint írt fogalmazást *Egy napom húsz év múlva* címmel. A kérdőíves kutatást szintén nyolcadikos roma gyerekekkel, valamint szülőikkel folytatott személyes interjúkkal egészítettük ki. A serdülők identitás-fejlődésével kapcsolatos eredményeket az *Educatio* 2007/1-es számában megjelent *Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái* című tanulmányban foglaltam össze.

az etnikai identitás vállalására, és ezek együtt hogyan befolyásolják az általános iskolai tanulmányuk végén járó roma gyerekek iskolai teljesítményét, további iskolázási terveit, karrier-elképzelését. Bár kutatásom egésze elsősorban az iskola mint intézmény és az iskolában átélt társas viszonyok szerepét vizsgálja az etnikai identitás függvényében, fontosnak tartottam a szülői generáció identitás-struktúrájának megismerését is. Jelen tanulmányomban a nyolcadikos roma gyerekek szüleivel készült interjúk alapján azt kívánom bemutatni, hogy a pályaválasztás előtt álló gyermekeket a család oldaláról milyen hatások érik az identitás elfogadása, vállalása, a többségi társadalomhoz fűződő viszony szempontjából.

Az etnikai identitást a szociális identitás részének tekintjük, amelyben az fejeződik ki, hogy mennyire van tudatában a kisebbségi személy a csoport-hovatartozásának, milyen ismeretei vannak az adott csoportról, és mennyire elkötelezett saját csoportja etnikai-kulturális örökségével kapcsolatban. Az etnikai identitás kialakulása egy fejlődési folyamat eredménye, mely számtalan – a tágabb társadalmi környezet és a szűkebb családi közösség által közvetített – tényezővel függ össze. A társadalmi többség által megkülönböztetett kisebbségi csoportok etnikai identitásának kialakulásában így például fontos szerepet játszanak azok a mindennapi tapasztalatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a kisebbségi személy számára korlátozottak a lehetőségek, nem fér hozzá olyan szolgáltatásokhoz, tevékenységekhez, gyakorlatokhoz, amelyek a többséghez tartozókat megilletik (Bartley, Blane, Smith, 1998). Az ilyen diszkriminatív megnyilvánulások, amelyek a kisebbséghez tartozókat akár személyükben, akár a csoportjukra vonatkozó sztereotípiák által érik, jellegzetes reakciókat váltanak ki az érintettekben, ezek a válaszok pedig összefüggenek az etnikai identitás tudatossági szintjével. Másképp reagál az a személy a megkülönböztetésre, aki annak egy-egy megnyilvánulását csupán egy egyszerű, izolált eseményként érzékeli, mint az, aki például a rasszizmust az adott társadalomban történelmileg kialakult nézetrendszerként azonosítja (Wakefield, Hudley, 2005).

A kisebbségi személynek a csoportjával való azonosulását megnehezítik azok a többség oldaláról érkező normatív elvárások, amelyek kijelölik a sikeres társadalmi beilleszkedés lehetséges útját. A többségi nyomás hatására az egyediség, a másoktól való különbözőség, az identitás koherens belső szerveződése, a pozitív önértékelés kerülhet veszélybe. Az *identitás-fenyegetés* a fogalom megalkotója szerint (Breakwell 1986) akkor a legsúlyosabb, ha a személyes autonómia legalapvetőbb szükségleteit veszélyezteti. Az identitás-fenyegetés könnyű célpontjai mindazok a csoportok, amelyeket a társadalmi többség már külső megjelenése alapján is könnyen azonosít: a bőrszín, a nem, a testi fogyatékoság például jellemző kiindulópontjai a sztereotíp észlelésnek, az adott csoportot homogénizáló percepciónak. A romákként azonosított emberekre – akár vállalják, akár elutasítják etnikai-származási alapon történő besorolásukat – általánosan jellemző a *testükkel való megjelöltség*, amely szinte elkerülhetlenné teszi, hogy az érintettek saját társadalmi csoportjukkal – amelyet esetleg csupán a külső társadalmi kategorizáció kényszerít rájuk – valamilyen mértékben közösséget vállaljanak. (Young 1990). Ezt az álláspontot képviseli Glenn C. Loury is (Loury, 2006, 32. old.), aki szerint „ha az

érintettek tudják, hogy mások testi jegyeik alapján szokták csoportosítani őket, és emiatt másként viselkednek velük, mint a többi emberrel, akkor e testi jegyek az ő számukra is fontossá válnak. Felfigyelnek saját testi jegyeikre, e testi jegyek tudatosulnak bennük – sőt (...) ez a dolog énjük részévé válik. Az érintettek bizonyos mértékben egy 'faj képviselőjeként' fogják megérteni és azonosítani önmagukat." Goffman (Goffman 1963) nyomán azonban ő figyelmeztet arra is, hogy a kívülről felépített társadalmi identitás és a személy élettörténetéből, saját tapasztalatai alapján kialakuló, belülről felépített identitása nem feltétlenül esik egybe.

Biztosak vagyunk abban, hogy a magyarországi roma kisebbség tagjai, akiknek mindennapi tapasztaltuk, hogy nem individuumként, hanem egy sztereotípiákba szorított csoport tagjaként kezelik őket, nem egységesen, hanem változatos módon viszonyulnak az identitásukat erő fenyegetésre. Ebből az is következik, hogy az a fiatal szülő generáció, amely a mai társadalmi keretek között neveli gyermekeit, szintén különbözőképpen gondolkodik gyermeke jövőjéről, a sikeres társadalmi beilleszkedés feltételeiről.

Kutatásunkban tehát azokat a szülői identitás-típusokat kívántuk feltárni, amelyek a mai Magyarországon felnövekvő roma gyerekek identitás-fejlődésének családi hátterét adják. Vizsgálatunk során 40 szülővel – elsősorban anyákkal, néhány esetben apával – készítettünk személyes interjút. A beszélgetések egy csupán vezérfonalként szolgáló interjúterv alapján készültek. A beszélgetés főbb témái a következők voltak:

- *A család származása* (Hogyan definiálja a család származását, mit jelent számára az, hogy roma származású, fontos-e számára a származás, fontosnak tartja-e, hogy gyerekei tudatában legyenek, milyen származásúak?)

- *A család kapcsolata romákkal és nem romákkal* (Formális és informális kapcsolatok – családi viszonyok – ezek szerepe a romaság átélésében, vállalásában, illetve megtagadásában).

- *A romaság megítélése a többség-kisebbség viszony szempontjából* (saját maga számára a környezet szerint; konfliktusok, problémák származás miatt; előítéletek, tapasztalatok, a kérdés általános megközelítése).

- *A romaság: előny vagy hátrány?* (családi, munkahelyi, iskolai, stb. környezetben; van-e különbség ebből a szempontból a generációk között?)

- *Milyen jövőt szán gyerekének?* (A jövő tervezése szempontjából szerepe van-e annak, hogy roma; romának neveli-e illetve nem neveli romának; szerepe van-e annak, hogy fiú vagy lány a gyerek? Ki segíti, ki hátráltatja abban, hogy elérje a gyerek, amit akar).

Interjúalanyainkat lakóhelyükön kerestük fel, így valamelyest betekintést nyerhettünk a családok életkörülményeibe, lakásviszonyaiba, az otthonok felszereltségébe, valamint megismerhettük a lakóhely térbeli elhelyezkedését. Válaszolónk többsége vidéki kisvárosban élt, mintegy harmaduk budapesti, néhányan pedig kistelepülés lakója volt. Az otthonok – akár önálló házról, akár lakásról volt szó –, minden esetben az adott település „szegényebb” részén helyezkedtek el, legyen szó lakótelepről, falu széli, többségében cigányok lakta utcasorról, vagy éppen valamelyik pesti kerület többnyire lerobbant házairól. Ugyanakkor a lakások – eset-

leges zsúfoltságuk, szűkösségük ellenére – nem feltétlenül tükrözték a lakóhelyre jellemző peremhelyzetet: kérdezőink többször is találkoztak felújított, rendezett, jól felszerelt otthonokkal. A látvány – és a szülők beszámolója alapján – úgy értékelhetjük, hogy válaszolóinknak csak kisebb része tartozik a szélsőségesen szegény, szegregált körülmények között élő, kirekesztett romák csoportjához, inkább átlagos szinten élő, néhány kifejezetten kiemelkedett roma szülő képezte interjúk kutatásunk mintáját. Ezt a megállapítást a szülők iskolai végzettsége is tükrözte. Többségük a nyolc osztályon kívül szakmunkás végzettséggel, néhány közülük főiskolai diplomával is rendelkezett, és többen közülük részt vettek valamilyen – vagy (roma) civil szervezet, vagy különböző kormányzati program által nyújtott – képzésben. Ugyanakkor az anyák többsége egyáltalán nem rendelkezett munkavisztonnal, és az apák közül is alig volt olyan, aki rendszeresen és legálisan dolgozott volna.

A megkérdezett szülők családjában átlagosan három gyerek nevelkedett. A legmagasabb gyerekszám 6 volt, igaz, találkoztunk gyermekét egyedül nevelő anyával is. Az egyik anya – aki férjével együtt roma származású – nem roma gyerekeket fogadott örökbe. Válaszóink gyermekori családjában azonban a mintában tapasztalt gyerekszámhoz közel a kétszerese volt a testvérszám, mintegy igazolva egy ilyen kis mintán is azt a tendenciát, hogy napjainkra a családtervezés, a gyerekszám korlátozása a roma családokban is jellemzővé vált. Ennek a változásnak többen hangot is adtak: *„Mi már nem a régi szokás szerint élünk. Már nem mindent tartunk úgy, ahogy azelőtt csináltuk, mert már mások a szokások. A legtöbb helyen már nincs az, hogy túl sok gyerek van, mert az előtt sok helyen volt, hogy egy családban volt kilenc-tíz gyerek, korán szültek a lányok, 12–13 éves korukban már szültek.”*

Az interjúk tematikus elemzése a kutatás szempontjából legfontosabb kérdések szerint történt. Mivel félig-strukturált interjúink bizonyos kérdésköröket minden egyes válaszolóval igyekeztek körüljárni, maga a kérdéssel felvetés irányíthatta válaszolóinkat arra, hogy az adott témákban véleményüket mondjanak, tapasztalataikat, emlékeiket megfogalmazzák. Ugyanakkor a szabadon folyó beszélgetés azt is lehetővé tette, hogy ki-kik azt a témát emelje ki, amelyet legfontosabbnak tekint, és adott alkalommal az éppen tárgyalt témán belül térjen ki más kérdéskörökre. Így például a gyerek iskolai helyzete módot adhatott a szülőnek arra, hogy összehasonlításokat végezzen a saját gyermekora, saját iskolázási története és a gyermeke mai tapasztalatai, a gyermek számára elérhető jövőbeli iskolai pályafutás között. Ugyancsak jellemző volt, hogy a fiúk és lányok esetében gyakorolt szocializációs mintákat a válaszoló szülő saját nemi szerepeinek tükrében tárgyalja, akár a kontinuitás, akár a változtatás igényének megfogalmazásával. Bármelyik kérdéskörrel volt is szó, válaszolóink megszólalásait át meg átszótták azok a sztereotip vélekedések, amelyeket hol saját csoportjukra, hol a velük kapcsolatban álló, más csoportokra vonatkoztattak. Ezek a tematikus vélekedések a cigányság egészére, a cigányság különböző csoportjaira, illetve a többségi társadalomra vonatkoztak. A csoportok megkülönböztetése azonban nem mindenki számára elfogadható és gyakorolt eljárás. Miközben tehát hangoztatták és maguk is alkalmazták a leegyszerűsítő általánosításokat az em-

berek bizonyos csoportjainak jellemzésére, többen szerettek volna ezen a megkülönböztetésen túllépni. Ezek a válaszolóink a sztereotípiákon alapuló ítéleteket előítéletként értelmezték, az előítéletességet pedig az embercsoportok leértékelésének eszközének – gyakran a rasszizmus megnyilvánulásának – látták.

Régen és most

Válaszolóink gyerekkora az államszocializmus éveire esett. A megszépítő múlt tehát egy olyan időszakra vonatkozott, amelyet nemcsak a saját élet, hanem a társadalom egésze szempontjából is cezúra választ el a jelentől. A rendszerváltozás – mint számtalan kutatásból tudjuk – drasztikus változást hozott a romák életébe, akiknek többsége az alacsony iskolázottsága miatt a gazdasági átrendeződés első számú vesztese lett. A munkaalkalom hiánya, a mára akár évtizedessé vált munkanélküliség egy sor olyan folyamat kiindulópontjává lett, amelyet a társadalmi kirekesztődés, szegregáció, marginalizáció szavakkal írhatunk le. Beszélgetőpartnereink esetében ez – elsősorban a gettósodó kistelepülések lakói körében – az etnikai elkülönülés szempontjából volt releváns, itt érezték a legnagyobb különbséget a múlt és a jelen között: *„Én is a szocializmusban nőtem fel. Nem számított, hogy cigány valaki. A cigányok rengeteget dolgoztak a gyárakban, vasúton, ők építették fel a fél országot. Lehetett dolgozni. Akkor vittek el valakit, ha nem dolgozik, most azért kap pénzt, ha nem dolgozik. Nem éreztem azt, hogy cigány vagyok. Én ugyanúgy jártam iskolába, a szakközépiskolában imádtak, mindenhol imádtak, szerettek, soha nem volt részem semmiféle diszkriminációban... Régen ugye tők természetes volt, hogy iskolába jártunk, voltak ezek a SZOT üdülők, vállalati üdülők. 25 évet lehúzott a keresztanyám a Posztógyárba’, vitt minket nyaralni a Balatonra. Most egy wellness hétvégre nem tudom levinni a gyerekeket a Balatonra. Megvoltak a szocialista rendszernek az előnyei.”*

Nemcsak a romák közel teljes foglalkoztatottsága, a viszonylagos anyagi biztonság miatt érezték kedvezőbbnek azt az életformát, amit az államszocializmus nyújtani tudott, hanem többen is utaltak arra, hogy a rendszerváltozás után a cigány-többségi viszony is megváltozott: *„Régen nem volt ekkora megkülönböztetés a romák meg a magyarok között. Falun éltünk, nem is hallottam ilyet még a szülőktől se, meg a szomszédoktól se, hogy ennyire megkülönböztették volna a romákat, mint az utóbbi időben. Most szinte gyűlölik őket. De mindenhol. Egyszerűen kialakult ez a gyűlölködés a romákra, és az utóbbi időben, tíz-tizenöt év alatt éleződött ki ennyire. Mocskolják őket. ... A rendszerváltozástól lett a legrosszabb. Előtte jobb volt.”*

Szinte tudományos igényességgel fogalmazta meg egyik válaszolónk azt a folyamatot, ahogyan a korábbi gazdasági-társadalmi rendszer összeomlásával kiéleződtek a csoportközi különbségek, és a hasonlóképpen lecsúszó, megkapaszkodni nem képes emberek egymás közötti viszonyai konfliktusossá váltak: *„Ugyan a cigánytelepet fölbomlasztották, és beköltöztették az embereket a belső kerületekbe, a város szívébe – lásd Meszes, ugye jellegzetes bányászkolónia – de a telepi emberek megtalálták egymást. A családokat nem lehetett szétbomlasztani, a baráti kapcsolatokat nem lehetett szét-*

bomlasztani. Mert fontos volt az összetartozás. Nem csak közöttünk, de az egész társadalomban. Aki tisztességesen dolgozott, azt megbecsülték. Mondjuk kevesebb bérért, meg rosszabb viszonyok között éltek, de nem volt annyira jelentős a különbség roma és nem roma család között, hogy az szemet szúrt volna, hogy az bántó lett volna. Ez nagyon érdekes volt, ugye a rendszerváltás után nagyon szélsőségessé vált a helyzet, azt lehet mondani, hogy a társadalom értékesztette vált. És akkor innentől kezdve az emberek elkezdtek megkülönböztetni önmagukat másoktól. Másokhoz mérték magukat. Tehát mindenki, nagyon sokan munkanélküliek lettek, nagyon rosszul élték meg ennek a hatásait. És, hogy ki tudjanak kapaszkodni ebből, egyszerre elkezdtek hasonlítani egymást. Azt mondták, hogy jó, én is munkanélküli vagyok, de még mindig jobb helyzetben vagyok, mint az a cigány család, vagy az a cigány ember. Akkor már kicsit jobban éreztem magam, hogy hát, nekem is rongyos a cipőm, vagy a nadrágom, de azért az övé sokkal rongyosabb. Tehát csak akkor fogom magam jobban érezni, ha rosszabb helyzetben látok másokat. Ez az embernek a sajátos vonása, sajnos. Most nagyon sarkítva, meg nagyon leegyszerűsítve a dolgot, mégiscsak ez a folyamat zajlott le. Nagyon nagyok lettek a különbségek.”

Bár a többség nosztalgiával gondol a múltra, volt olyan válaszoló is, aki éppen a rendszerváltás utáni helyzetet látja ígéretesebbnek gyermeke jövője szempontjából: *„Hát szerintem azért most nekik könnyebb. ... azért így visszaemlékszek, tehát anyunak se volt, szóval neki is sok munkahely volt, mire egy fixet el tudott vállalni. Szerintem a mostani gyerekeknek, ami iszonyú jó dolog, sokkal könnyebb anyagilag is, mint régen.”*

Iskolai szegregáció

A rendszerváltás előtti időszakban iskolába járó szülők számára természetes volt a romák és többségiek együtt oktatása. Alig volt olyan interjúalanyunk, aki ne tette volna szóvá, hogy – történjen bár spontán módon, vagy az iskola fenntartóinak szándéka szerint –, a roma gyerekek elszigetelt oktatásának gyakorlata káros a kisebbségben lévők integrációja szempontjából. Többen is hangoztatták, hogy az egymástól különbözőek, a mások megismerése csökkentené az idegenkedést, a félreértéseket, és a későbbi harmonikus együttélést szolgálná. *„Mi még úgy jártunk iskolába, hogy cigányok-magyarok együtt voltunk. Nem volt szó, hogy most te cigány vagy, vagy nem vagy cigány. Most viszont nem ismerjük meg egymást. És pont ettől tartok, hogy itt a falun belül is, mi még nem megyünk el egymás mellett úgy, hogy nem köszöniünk. Ők viszont nem ismerik egyáltalán egymást, mert a magyar családok elviszik E.-be meg mit tudom én hova a gyerekeket tanulni, és az az egy-két magyar gyerek elfogadja, de a többiekkel mi lesz? Ők nem is ismerik egymást.”*

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a következő interjú-részlet is, előrevetítve, hogy az etnikailag homogén, elkülönített cigány iskola alapfokú képzése után a roma gyerek továbbtanulását is megnehezíti, ha nem érintkezik a többségi társadalom gyermekeivel. *„Szerintem az nagyon nagy szégyen, hogy a magyar gyerekeket máshová íratják be. Csak egy-két magyar van itt, a fiaméknál, pedig kellene, hogy ismerkedjenek egymással. Az én fiamnak*

azért lesz most nehéz az új helyen, mert nem tudta megismerni a magyar gyerekeket, aztán nem is tudja, hogy hogy kell beszélni velük rendesen.”

Válaszolóink között volt azonban olyan is, aki maga is inkább a szomszédos város dominánsan többségi iskolájába vitte a gyermekét, a település mára teljesen elcigányosodott iskolájából, példázva, hogy a romák homogén csoportként tételezése félrevezető és nem tükrözi a valós helyzetet. Interjúalanyaink mindegyike az iskolát, a továbbtanulást tekintette a legfontosabb célnak a gyermeke szempontjából, és csak alig talákoztunk olyan megnyilvánulással, amely szerint fiúk és lányok esetében mások lennének a szülői elvárások. A továbbtanulás horizontján többnyire csak a középiskola – szakiskola –, valamilyen szakképesítés megszerzése állt, de talákoztunk nagyra törő távlati tervekkel is: gyermekorvosi, történelemtanári, romológus diploma megszerzése is felmerült egyes esetekben.

Megkülönböztetés, diszkrimináció

Interjúink alapján úgy láttuk, a roma emberek mindennapi tapasztalata a megkülönböztetés. A megkülönböztetés egyes típusai – diszkrimináció az iskolai oktatás, a munkavállalás, a hatóságokkal való kapcsolattartás terén, vagy előítéletes megnyilvánulások a mindennapi élet legkülönbözőbb színterein – válaszolóink többségéből a helyzethől való menekülést, a konfrontáció elkerülését, a sérelmek tudomásulvételét és a csendes alkalmazkodás taktikáját váltotta ki. Ha saját magukat igyekeztek is a csoportra vonatkoztatott sztereotípiáktól mentesnek tekinteni, hajlamosak voltak arra, hogy a többségi roma-képet közösségük egészére, vagy esetenként a romák speciális csoportjaira vonatkoztatva elfogadják, tehát mintegy a magukévá tegyék a kívülről megrajzolt roma-képet.

Legtöbbször a munkavállalás kapcsán említettek diszkriminációs történetet. Akár rendelkeztek beszélgetéseink idején munkaviszonnyal, akár csak feketén vállaltak munkát, beszélgetőpartnereink vagy házastársaik, visszatérő tapasztalatukként számoltak be arról, hogy a meghirdetett állásra éppen roma mivoltuk miatt nem vették fel őket. „Mondjuk, ment az élettársam munkafelvételre, és meglátták, hogy milyen bőrszíne van, és akkor mondták, hogy nincs felvétel, de előtte, mikor telefonált, azt mondták, hogy van, menjen be. Mire beért, meglátták, hogy cigány kinézetű, azt mondták, hogy köszönjük, már betelt.” Vagy egy másik példa: „Ha elmegyek egy munkahelyet megnézni, volt olyan, hogy lebeszéltem telefonon, azt mondták, hogy megvan még, mire odaértem, mondták, hogy betelt.”

Ugyancsak többen sérelmezték, hogy az önkormányzat vagy az egyéb hatóságok megkülönböztetik a roma ügyfeleket. Ezt tapasztalta az az édesanya, aki volt férje, gyermekének nevelőapja agresszív viselkedése miatt a hatóságokhoz fordult, de nem kapott segítséget: „A gyermekjóléti szolgálat, a családsegítő, az önkormányzat... (nem segített). Tizenhárom főljelentés volt ellene. Kijött a rendőr, azt mondta, hogy mivel cigányokról van szó, nem hajlandó segíteni. Az én kinézetem miatt. És azt mondta, hogy mivel mi cigányok vagyunk, fogjuk magunkat és költözzünk el onnan.”

Talákoztak megkülönböztetéssel a mindennapi élet legkülönbözőbb színterein is. Például többen közös élménye volt az, hogy – roma kiné-

zetük miatt – figyelik őket az üzletekben, járműveken. A romákkal szemben hangoztatott, előítéletes alapuló vélekedés – amelyet igencsak ismeretek válaszolóink, hiszen a beszélgetésekbe bármely téma kapcsán gyakran beleszótték egy-egy jól ismert példáját – alapot szolgáltatott a többségi intézmények képviselői számára ahhoz, hogy különös figyelemmel kövessék roma klienseik lépteit, ezt azonban nehezen viselték el a megkülönböztetés áldozatai: *„Úgy érzem, ha bemegyek egy közértbe vagy bemegyek egy nagyobb üzletbe, akkor azon nyomban azt nézik, hogy cigány. Volt olyan incidens, kerültem olyan szituációba, a lányom is ott volt, és hadd ne mondjam, hogy éreztem magam. ... Olyan dolog történt, hogy bementünk vásárolni, és én szeretek nézelődni, és a biztonsági őr odajött és kipakoltatta a táskámat. És utána pedig elég durván azt mondta, hogy na, szedjem össze. Én pedig mondtam, hogy nem azért jöttem be, hogy lopjak, hanem azért, hogy vásároljak. Megszégyenített. Úgy gondoltam, ha így bánnak velem, többet nem teszem be a lábamat.”*

Válaszóink különösen sérelmesnek érezték, ha a gyermeküket érte megkülönböztetés, diszkrimináció. A több, hasonló történet közül kiválasztott, alábbi interjúrészlet arra is rávilágít, hogy az előítéletes diszkriminációra adható válaszok között nemcsak az elkerülés, a megalkuvó alkalmazkodás, hanem a jogok ismeretében fogant számonkérés is előfordul: *„Az iskolában volt például egy tanárnő, aki nagyon lenézte az én kisfiamat. Egyszer kifigyeltem, amikor elvittem az iskolába, hogy egy magyar gyerek odament és lökte ki a padból, hogy te már menjél innen oda hátra. A Robika meg nem ment, a magyar gyerek meg odament a tanárnőhöz és mondta, hogy a Robikát ültesse el onnan. És a tanárnő odament, fölállította a Robikát, és odaültette a magyar gyereket. Láttam, hogy a Robikának ez nagyon rosszul esik, és akkor bementem szólni a tanárnőnek, hogy miért csinál ilyet, mikor az én gyerekem is ugyanolyan gyerek, mint a magyar gyerek.”*

Hasonlóképp legalább a verbális konfrontációt vállalta az az interjúalanyunk, aki nem tudta szótlanul eltűnni a cigányokat, mint csoportot érő előítéletes megnyilvánulást: *„Ha megyek a villamoson, látom, hogy felszállnak cigányok, és olyan lenézően nézik őket. Van, hogy nagyon idegesít, és szólok nekik, hogy miért nézed olyan lenézően. Vagy hogy szólnak neki, hogy büdös cigány, meg hülye cigány, akkor beszélok, hogy miért bántod, ő ugyanolyan ember, mint te vagy, ugyanúgy anya szülte, mint téged.”*

Identitás

Annak ellenére, hogy minden interjúalanyunk cigánynak (romának) vallotta magát, az etnikai hovatartozás vállalása változatos formákban nyilvánult meg. A csoporttal való azonosulás skáláján a negatív önmeghatározástól az öntudatos cigány identitásig a legkülönbözőbb formákkal találkoztunk. Ha a teljes interjúszövegek alapján megpróbáljuk válaszolóinkat jellegzetes kategóriákba csoportosítani, a következő alaptípusokat kapjuk:

1 A cigányságot megtagadó, negatív identitásúak

Ennek a típusnak legszélsőségesebb formáját az az interjúalanyunk mutatta, akit többségi nevelőszülők neveltek, és 16 éves koráig – amíg a szakmunkásképzőben le nem cigányozták – nem is tudta, hogy roma származású, nem tudott különbséget tenni cigányok és magyarok között. „...ők magyarok voltak. Ha nem látszana meg rajtam, akkor le is tagadnám.” 18 éves korában megkereste vér szerinti szüleit, de „...rosszul tettem. Mindegyik börtöntöltelék. És én nagyon örülök, hogy kikerültem közülük. ... Nagyon sok emberrel beszélgettem, és azt mondják, hogy a cigány kultúrát ápolni kell. Nem tudom. Én nem tudom elfogadni...”

Egy másik, ugyanebbe a csoportba tartozó interjúalanyunk meghatározó negatív gyermekkori élményére hivatkozott: „Nagyon rossz volt nekem, csúfoltak... ez olyan rossz nyomot hagyott bennem.” Ezért ma is úgy érzi, a cigányokat a többség elutasítja: „Szerintem mindig így lesz, míg a világ világ... soha nem fognak minket elfogadni. Soha. ... tudod, mert a cigány az lop, csal és hazudik. Ez mindig benne van az emberekben.”

A gyermekkori kiközösítésen, verbális vagy fizikai agresszió, sztereotíp véleményeken keresztül megtapasztalt kisebbségi helyzet bizonyos motívumai több interjúban is felbukkantak, az egész személyiségre kiható mértékben azonban csak interjúalanyaink mintegy egytizedére volt jellemző ez a kategória. Nem véletlen, hogy az ide sorolt szülők ma sem tudnak megbirkózni az előítéletekkel, nem kívánnak azonosulni cigány sorstársaikkal, elhatárolódnak tőlük. „Az az igazság, hogy sokan nem is próbálnak meg munkát keresni, dolgozni, vagy például a nyolc általános után, az nekik pont elég, nem is akarnak kiemelkedni. Ők nem is akarnak többet.” Ugyancsak ők utasították el leghatározottabban azt, hogy gyermeküket cigánynak neveljék. Egyikük, akinek gyermeke az iskolában roma kultúrát, cigány nyelvet tanul, így reagált erre: „Miért kell cigányul tanulni? Azzal hova megy, megy az unióba? Mondtam, miért nem lehet angolt tanítani? Ennek nem veszik hasznát..” Másikuk pedig a lánya jövőjére gondolva így fogalmaz: „nem akarok az életébe beleszólni. De az az igazság, ha egy mód van rá, ne legyen cigány a társa.”

2. A cigányságot kényszerűen vállaló, identitásukat csoportközi összehasonlításban megfogalmazók

Ebbe a kategóriába interjúalanyaink 40 százalékát sorolhattuk. E válaszolók közös jellemzője, hogy elfogadják cigány hovatartozásukat, de identitásukat nem saját csoportjuk kultúrája, nyelve, szokásai, a családi hagyományok, hanem sokkal inkább egy, a másik csoporttal többségiekkel éppúgy, mint más cigány közösségekkel való szembeállítás alapján fogalmazzák meg. Amikor a „másik csoportról” beszélnek, nem nehéz kihallani szavaikból azt a törekvést, hogy elkerülendő a többség által hangoztatott negatív sztereotípiák fenyegetését, ezeket a vádakot és ítéleteket igyekeznek áthárítani azokra, akiktől különbözni szeretnének.

Ide tartozik az az édesanya, aki így határozta meg magát: „Anyukám magyar, apukám cigány. Ilyen félvérek vagyunk. .. én valahogy a kettő között,

ilyen vegyesen érzem magamat.” A két népcsoport közti különbségről pedig ezt mondta: „... a magyarok, azok egészen más egyéniségek. .. olyan törekvőek. Fősvényebbek ... meggondolják, hova teszik a pénzüket. ... Ha a cigányokról beszélünk, ők egészen másabbak. A cigányok olyanok, ... ha ma van, de hogy holnap mi lesz, az már nem fontos. Nem előrelátóak.”

Több esetben is előfordult, hogy a magát romungronak, zenésznek, magyar cigánynak nevező interjúalanyunk az oláh cigányoktól igyekszik megkülönböztetni saját közösségét: *„Miránk azt mondják, hogy mi ezek a romungró cigányok vagyunk, tehát úgy élünk, mint a magyarok. Nadrágba járunk, nálunk nincs az, hogy rózsás szoknya. Ez a hagyomány, ez tehát az oláh cigányoknak van, meg nem tudom, milyen fajta van még, több fajta verziója. Náluk van az, hogy nem jár a lány az iskolába, átveszi az anya-szerepet, főz, most, takarít, befogják ott ugyanúgy dolgozni, vagy jobbik esetben, ha nem megy el dolgozni, akkor keresnek neki egy férjet, férjfelöltet, és akkor tizenévesen már, sőt, 13–14 évesen nagy esküvőt csinálnak, dáridót, és akkor már ott van egy-két gyerek. Ez annyira meghatározó náluk, hogy így élnek, hogy nagyon ritka az, hogy valaki oláh cigány lány, és még 17–18 évesen tanul.”*

Oláh cigány származású férjével élő interjúalanyunk szerint szülei nem örültek házasságának. *„Apukám zenész cigány volt, anyukám is, mert az ő apukája is zenész volt. (a férj családja) azok olyan nagyon másabbak, mint a magyar cigányok, a romungrók.”*

Gyermekeik identitásának alakításában is tettenérhető, hogy a saját csoport elfogadtatását éppen a másik csoporttól való elhatárolódással kívánják elérni: *„Norbi, a kisebbik nagyon félt, szó szerint félt ... hallotta, hogy panaszkodtam, hogy „juj, nem lehet elférni ezektől a batyus cigányoktól a buszon”, mert ott fölszálltak, és mindenki az elejébe szorult, és akkor a Norbiba az benne volt, hogy batyus cigányok. És akkor nagyobb lett, és megértette azt, hogy mi cigányok vagyunk, és elkezdett bőgni, ez ilyen óvodás korban volt, és mondta, hogy „úristen, anya, mi cigányok vagyunk?”, és mondtam, hogy „figyelj Norbi, mi azok vagyunk”. És akkor úgy tudtam megmagyarázni, hogy mondtam, hogy mi vagyunk a szép cigányok, ők meg a rondák. És ez most olyan hülyeségnek hangzik, de csak úgy tudtam elmondani. ... És akkor elmagyaráztam nekik, hogy mi ilyenek vagyunk, és végül is amikor olyan cigányokról beszélnek, akkor azok rosszat csináltak. De vannak jó, normális cigányok, akik szépen élnek, és van olyan része, de ugyanúgy oda-vissza van ez a magyar embereknél is. És ezt nem kell szégyellni.”*

Ha nem a saját csoportjuktól különböző etnikai közösségtől, akkor a viselkedésük alapján eltérőektől igyekeznek elhatárolódni azok, akik fenyegetésként értelmezik a cigányokra általában vonatkozó sztereotípiákat: *„Sajnos a cigányok között azért vannak némelyek, akik rögtön megvadulnak. Azok miatt hiszi azt mindenki, hogy ilyenek a cigányok. Pedig mi nem ilyenek vagyunk.”* Vagy egy jellemzőnek vélt iskolai konfliktus kapcsán ezt hallottuk: *„... a szülők hozzáállása nem jó. Nem úgy állnak hozzá, hogy na, bemegyek, érdeklődök, hogy mi van a gyerekkel. Ez egy rossz cigány szokás... más a vére hőmérséklete, más a temperamentuma. Egyből lázad, egyből veszekszik. Nem tudom, hogy ez a származásból vagy a nevelésből jön.”* Olyan szülő is akadt, aki – a nem-cigányokhoz hasonlóan – községükből inkább a közeli város iskolájába vinné a gyermekét, nehogy a cigány többségű iskolában káros hatások érijék: *„A kislányt is elviszem, mert nem akarom, hogy elvessen*

ezek között a gyerekek között.. .. Szerintem azért olyanok azok a gyerekek, mert nagyon keveset foglalkoznak velük. ... Elég agresszívek, elég nemtörődők ezek a családok. ... lehet, hogy minél több gyereke van, annál kevesebb idő jut a másikra, vagy ők is olyan nevelést kaptak, és csak olyat tudnak adni. ... van, amelyik elviszi mocskosan a gyereket.”

Egyik interjúalanyunk, aki származási csoportja helyett a Jehova tanúi vallási körben találja meg a testvéri közösségét, úgy érzi, hogy hiába különbözik a romák többségétől, mert „az az igazság, hogy egy kalap alá veszik most már mindet. Mert az lényegtelen, hogy én egészen más vagyok, mint mondjuk a többi, és nem lopok, nem csalog, nem hazudok. A gyerekeimet is úgy nevelem. De ha kimegyek, biztosan úgy néznek rám is, mint arra a másikra, ha ilyen konfliktus van.”. Ugyanakkor szembeszáll azokkal a sematikus és lekezelő véleményekkel, amelyekkel a romákat mint népcsoportot illetik: „...ahova most járok tanfolyamra, van egy ilyen óránk, amikor ilyen kérdések vannak, és a múltkor a tanár megkérdezte, hogy mit gondolnak a romákról. Hát voltak jó meg rossz vélemények. Egy ilyen idősebb asszony jelentkezik, mondja, hogy lopnak, hazudnak, koszosak, vasat-rezet lopnak, szaporodnak, mint a nyulak. Úristen, mondom. Neked nem jut más eszedbe, neked mindig ilyen dolgok jutnak rólunk eszedbe? És akkor mondtam, hogy ti meg, tudod, miért nem szaporodtok? Mert nektek első a karrier, első az, hogy legyen lakás, diploma, legyen pénz, legyen autó, minden legyen meg, és majd csak utána vállalunk gyereket. Addigra meg már teljesen beleöregedtek, és már késő. Mondom, a romák meg nem ilyenek. Ha jön a gyerek, jön. Nem ölik meg.”

Még a cigányság deklarált vállalása is a cigányoknak tulajdonított jellemzőkön való felülemelkedésből származik. Ahogy egyik interjúalanyunk fogalmaz: „... én például – lehet, hogy hülyeség – büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok... azt, amit elértem, mint cigány gyerek. Nagyon kevés ember tudja elérni, és én elértem. .. és a munkámmal értem el, nem az, hogy lopni mentem, csalni mentem, hanem frankón a melőből.”

3. A cigányságot felvállaló, de a hagyományokat elvető identitásúak

Interjúalanyaink mintegy ötödét soroltuk abba a csoportba, amelyet a roma identitásúak olyan képviselői alkottak, akik számára a hovatartozás, a származás vállalása nem kérdőjeleződött meg, de a cigány kultúrát, a hagyományok követését inkább béklyónak tekintették, amely a mai életben csak akadályt jelent az érvényesülés, vagy csak egyszerűen a többségi társadalomba való integrálódás szempontjából. Volt közöttük olyan, aki – saját kárán tanulva – gyermeke számára már nem kívánja a hagyományos cigány életformát továbbörökíteni. „15 és fél évesen szöktem el. Utána itt laktam, hol az én szüleimnél, hol az ő szüleinél laktunk. A lányom majd húsz-huszonkét évesen ráér. Vagy még akkor se. Nem tudom. Nagyon szeretném, ha megyen is továbbtanulni, akkor végigjárja. Szakmája is legyen. Ne kerüljön olyan helyzetbe, mert utólagosan bánja meg az ember.... Hát a lánygyereket mindig jobban féltik, mint a fiút. Mer úgy vannak vele, hogy egy fiúnak mindent szabad, de egy lánynak nem. ... Szerintem senki nem akarja a saját gyerekének, hogy na most én férjhez mentem tizenöt és fél évesen, akkor

te is menjél férjhez. Olyan szegény ne legyen, mint én. Meg ne legyen neki ennyi gyerek, négy gyerek. Még három se.

Szintén a hagyományos cigány családokban megkövetelt, alárendelődsre épülő női szerep ellen érvel az az anya, aki szerint „... a régi szokások nem voltak jobbak... a cigányoknak nem szabad ezt tenni meg azt tenni, nem lehet oda meg ide... Ez most azt hiszem, megváltozott... mindenki azt csinál, amit akar. Mindenki szabad ember. ... mint nő, mondom én.” Egy másik anya, aki a cigány hagyományokat foglalkozása szerint is ápoló (oláh) cigány férje miatt a főiskola helyett a házasságot, a családot, a férj kiszolgálását választotta, elismerve a cigány hagyományok szépségét és értékeit, házassági kudarcát mégis ezekkel a hagyományokkal hozza összefüggésbe: „...a küszöbön belül keményen a cigány szokások és a roma törvények uralkodtak. ... Az a régi, ősi erő, amit ők hoznak magukkal, ugye a cigányságnak nincs ezer éves írott kultúrája, mint a zsidóknak vagy másnak, ők mindent szájhagyomány útján meg a hátukon vitték tovább... Ők végigmentek Európán úgy, hogy megtartották a nyelvüket, a szokásokat, az öltözködésüket. És ez a szokás annyit jelent, hogy az öregek tisztelete, a gyerekek mindenek előtt, a nők mindig két lépéssel a férfi mögött, és a hierarchikus állapotokat mindig szem előtt tartani, az étel, az egészség, a gyerek, a szülők szeretete...” Lányait már nem kívánja ebben a hagyományban nevelni: „... azt mondtam nekik, hogy remélem, hogy okulnak az én rosszul sikerült házasságomból. Sajnos pont annak volt köszönhető, ezeknek a maximalista elvárásoknak. Ezek a konvenciók sajnos nagyon sok családon belül nagyon komoly lelki sérüléseket okoznak, mind a gyereken, mind a lányban... Az örökös megfelelési kényszer... Ha belépett hozzánk valaki, akkor fogadtam, kiszolgáltam, ha hajnali háromkor, akkor is megvettem-megittam, és utána elvonultam. Az én dolgom az volt, hogy kiszolgáljam őket és a gyerekekkel foglalkozzam..”

Miután a megkérdezettek gyermekei közül néhányan az iskolában cigány népismeretet, esetleg cigány nyelvet tanulnak, s Pécs környéki választólóink számára pedig felmerült a Gandhi gimnázium választásának lehetősége, a cigány nyelv tanulása többször is szóba került. A hagyományokat megtagadóknak azonban a modern nyugati nyelvek tanulása ésszerűbbnek tűnik, hiszen a továbbtanuláshoz inkább arra van szükség: „Azt nézik majd a főiskolán, hogy ott cigányul tanult meg beszél? Vagy kéri az olasz, angol vagy német tudást? Nem a cigány nyelvtudást kéri, hanem azt, hogy legyen egy angol, német vagy más nyelvtudás. Nem azt, hogy beszél-e kolompárul.”

4. A cigányságot mint kultúrát és hagyományt öntudatosan felvállalók

Végül a negyedik csoportba válaszolóink közel harmadát soroltuk. Az ide tartozó szülők számára a cigányság sajátos kultúrát, szokásokat, tulajdonságokat jelent, amelyek ha különböznek is a többségtől, számukra értéket jelentenek, a büszkeség tárgyát. Egyikük például így fogalmazott: „... a kultúra szó valójában arról szól, hogy megismerjék azt a másik embert jobban, és ne ítélkezzenek. .. Mi hangosabban beszélünk, a magyarok meg azt hiszik, hogy kiabálunk, vagyis félelmet keltünk bennük. Nem úgy van ... más

a kultúránk, más a megjelenésünk, máshogy viselkedünk... hogy is mondjam? A latinokhoz, a spanyolokhoz inkább hasonlítanánk magunkat.

Többen is úgy érzékelik, hogy a romák között nagy az összetartás, mintha a külső fenyegetés ellen a csoportkohézió erősítésével védekeznének: „Mi, cigányok sokkal jobban megértjük egymást, bárhol. Legyen Pest, vagy mit tudom én. Ha tudja, hogy a másik ember cigány, akkor rokonlelkek. Jobban szeretjük, mi sokkal jobban barátkozunk szerintem. ... Szóval mindegy, honnan jön az ember, ha cigány, akkor hozzánk tartozik.” A születés véletlenje folytán kapott közösség nem lehet szégyen forrása: „Nem vagyok büszke. De azt nem értem, miért szégyellik. Ha annak született, azt kell felvállalnia. Most mi az, hogy büszke? A magyar az büszke, mert magyar?” Az is megfogalmazódott, hogy a különböző népcsoportok elérnek egymás mellett, nem szabad feladni a cigány identitást: „A cigányoknak más a kultúrájuk, de itt élnek Magyarországon, el kéne viselniük egymást. ... Ha a kultúrát elfelejti, az identitását is viszi magával. Ez olyan, mint a nyelvet ápolni.”

Egyik édesanya saját fejlődéstörténeteként látja, hogy a korábban csak reflektálatlanul elfogadott cigány identitását egy tudatos, még a korábban elfelejtett és mellékesnek tekintett anyanyelvet is újra felfedező viszonyulás váltja fel: „Szerintem fontos. Mert azért én se tagadtam soha... de nem gondoltam mindig így, hogy ez jó dolog, hogy nekem a hagyományokat vagy a cigányság történetét ismernem kellene. Az vagyok, és kész. De most már másképp gondolom. Például most cigány nyelvet tanulok, amire öt évvel ezelőtt azt mondtam, hogy tök hülyeség az egész, minek nekem, úgyse tudom hasznítani. Most viszont már második éve tanulom.”

Az ebbe a kategóriába tartozó szülők gyermekeiket is igyekeznek román-cigánynak nevelni. „Vannak, akik szégyellik, és nem mondják el. De mikor a gyerek már elég idős, el kell mondani a dolgokat. Mikor a gyerekek már ott tartottak, mi elmondtuk...” – vagy egy másik példa: „Én mindig azt mondom, hogy az adott helyzetben és az adott elvárásoknak kell megfelelni, azzal együtt, hogy soha nem szabad elfelejteni, honnan jött. Meg kell felelni az iskolában, a munkahelyen, a házasságban. Azt mondom, hogy soha ne adja fel magát, soha ne szégyellje el, honnan jött.” Vagy egy másik interjúalanyunk szerint: „Azt kéne elfogadni Magyarországnak, hogy igen, vannak cigányok, és fogadjanak el minket úgy, ahogy vagyunk. Mi szeretjük a kultúránkat, nem tagadjuk le, hogy cigányok vagyunk.”

Ha vállalják is csoport-hovatartozásukat, sőt, büszkék bizonyos tulajdonságaikra, kultúrájuk folyamatosságára, mégis több interjúalanyunk is említette, hogy saját maga, családja, vagy ismerőse nevet változtatott, hogy cigányos neve ne váltson ki azonnal ellenérzést, előítéleteket a többséghez tartozókból. „... előtte volt egy névváltozásunk, ez azért történt, mert gyerekek vannak. Meg nekem is jobb ez. ... Mindenki fajgyűlölő, a fehérek többsége fajgyűlölő.”

Hosszabban idézem egyik válaszolónk vallomását, mert az interjúrészlet jól tükrözi az öntudatra ébredés és a közösségért tenni akarás szép példáját. Valaki, akit korábban nem ért identitás-fenyegetés, egy táborban a roma gyerekek között lezajlott beszélgetés élményének katartikus hatására kezdett tudatosan reflektálni maga és társai hovatartozására: „.. feltűnt, hogy a gyerekek nagy részének magyar neve van. És kérdeztük, hogy miért változott meg a nevük, és akkor a gyerek mondta, hogy Orsós-ként

született, cigány névvel, de mikor iskolába került, akkor nemsokára rá a szülők úgy döntöttek... mondták a gyerekek, hogy nagyon sokan csúfolták őket az iskolában.. Nagyon megdöbbentem ettől a helyzettől, és akkor elkezdtem beszélgetni a cigányságról. Volt egy 9 éves kislány, aki azt mondta nekem, hogy az életét is odaadná azért, hogy ha újból születne, akkor ne cigányként szülessen. Annyira mellbevágott ez a dolog, hogy egy 9 éves gyerek mi mindenben mehetett keresztül, hogy eljusson idáig, hogy ezt meg tudja fogalmazni. Micsoda gyötrelmek, fájdalmak tömege kellett ahhoz, hogy ez így kicsúcsosodjon.... Sokat beszélgettünk, egész estig beszélgettünk a gyerekekkel, és nem találtam a helyemet hosszú ideig. Hazajöttem, és elkezdtem gondolkodni, hogy mi történik a világban. Addig én búra alatt éltem. Soha nem ért semmiféle atrocitás. Mi kell ahhoz, hogy az ember úgy élje meg az életét? Vagyis mi kell ahhoz, hogy egy gyerek, egy sérülékeny gyerek, vagy felnőtt ide jusson. Mennyire befolyásoló tényező az, hogy milyen alapokkal rendelkezem, az, hogy a szülők nevelése, vagy a környezetnek a hatása mennyire jelentős. És rájöttem arra, mindenféle előzetes tanulmány nélkül, hogy ez pusztán véletlen. Ha én nem ebbe a családba születek, ugyanolyan sérülékeny lehettem volna, mint az a gyerek, vagy bárki más, akit ilyenek érnek. És akkor én rájöttem arra, hogy onnantól kezdve másképp közelítem meg az életet. Azt gondolom, hogy ez egy hivatás. A gyerekeknek, fiataloknak ma is azt mondom, a felnőtteknek is, hogy ha nem viselkedünk úgy, ha nem adunk okot arra, hogy bántsanak, akkor nem bánthatnak. Csak a gyengét bántják, csak akkor, ha sebezhető felületet hagyunk. ... Azt gondolom, hogy az öntudat, meg az önértékelés nagyon fontos momentuma ennek a folyamatnak. ... Elkezdtem gondolkodni, mit is jelent nekem az, hogy én cigány vagyok. Miért szégyellik az emberek? Nekem ez olyan természetes, nekem ez fontos. Jó dolog, hogy az vagyok. Egyrészt látom a különbséget a nem cigány emberek és magam között. Sok-sok dolog, hogy hogyan reagálnak bizonyos dolgokra, még akkor is, ha azonos a neveltetésünk, vagy a viszonyaink, akkor is a személyiségünk meghatározza, hogyan reagál. És megtaláltam az értékeket. Megtaláltam azokat a dolgokat, amiktől jó cigánynak lenni. Nem a bőrszínünk határozza meg az identitásunkat. Nem a nevelésünk határozza meg az identitásunkat. Hanem az, hogy egy közösségnek tagja vagyok. Egy olyan közösségnek, ami engem elfogad feltétel nélkül. Aki engem megtart, és segít, és szeret."

Összegzés

Mélyinterjúkra alapozódó, kvalitatív kutatásom célja az volt, hogy személyes élettörténeteken, egyéni narratívákon keresztül modellezsem a mai roma serdülők szüleinek viszonyát romaságukhoz, hogy az identitás-típusok feltárásával képet formálhassunk arról a hatásrendszeréről, amely a gyermekeket etnikai identitásuk kialakulása folyamatában a családban éri. A családban felnövekvő gyermek számára nemcsak az életfeltételek – családtípus, lakás, anyagi helyzet, a megélhetés forrásai –, hanem a szülők, a rokonok, mint a születéssel készen kapott közösség értékrendszere, szabályai, a felnőttek viselkedési mintái is fogódzót jelentenek ahhoz, hogy saját viszonyukat kialakítsák ahhoz a társadalomhoz, amelynek felnőttként tagjai lesznek. A szülői modell számukra vi-

szonyítási alap akkor is, ha követik, és akkor is, ha megtagadják, szembe fordulnak vele.

Nyilvánvaló, hogy az interjúkból kirajzolódó modellek – melyek a lehetséges roma identitások skálájának különböző típusait igyekeznek meghatározni – olyan, az elemzés számára önkényesen kialakított kategóriák, amelyekben az egyéni tapasztalatok és a hozzájuk fűződő vélekedések, értékelések, tehát szociológiai és pszichológiai dimenziók egyaránt szerepet játszanak. A mai fiatal negyvenesek, mint a mintánkba került szülők is, a saját életútjuk és gyermekeik jövőbeli lehetőségeinek mérlegelésekor óhatatlanul szembesülnek azzal, hogy a rendszerváltozással eddigi életük két, teljesen eltérő társadalmi feltételrendszerrel jellemezhető szakaszra osztható, és a saját, gyermekkori szocializációs tapasztalataikat csak nehezen adaptálhatják gyermekeik nevelésében. Az államszocializmus hamis ígéretei – a teljes foglalkoztatottság, a szociális biztonság, az állampolgári egyenlőség – történetesen az ő esetükben csak korlátozottan érvényesültek, a jelennel való összehasonlításban sokuk számára mégis aranykort jelentett ennek időszaka. Visszatekintve a hetvenes-nyolcvanas évekre, legfőbb pozitívumként a nem romákkal való kapcsolatok természetességét, mindennapiságát jelezték: az iskolában, a munkahelyen, a lakókörnyezetben. Ennek ellenére érzékelték és hangoztatták is, hogy a többség velük szemben nemcsak ma, hanem a múltban is sztereotípiákat, előítéletes véleményeket formált.

Az előítéletekre, megkülönböztetésre a pszichológiai önvédelem változatos formáival reagáltak. Az önképbe beépült, sztereotip többségi vélekedés szélsőséges esetben öngyűlölethez vezethet: erre is találtunk példát az interjúkban. Egy másik lehetséges védekezés a negatív kép másokra vonatkoztatása, így a fenyegetés áthárítása más cigányokra – azokra, akik nem képesek a többségi társadalom értékrendszerét elfogadni. Valószínű, hogy az államszocializmus identitáspolitikájával is összefügg a roma hagyományoknak, mint a modern társadalmi együttműködést akadályozó kultúrának a megtagadása, még ha ez együtt is járt és jár olyan konfliktusokkal, feszültségekkel, amelyek ellen nem nyújt támaszt sem a saját közösség, sem pedig a vonatkoztatási csoportnak tekintett többségi társadalom, amely nem kívánja befogadni az asszimilálódni kívánókat. Ennek az évszázadok óta a társadalom peremére szorított, de hagyományait fenntartani, sőt, újratemeteni képes közösségnek a roma tradíciókhoz fűződő viszonya is visszatükrözi azt az ambivalenciát, ami a kisebbségi helyzetből adódik. Válaszolóink egy része – ha nem is tudatosan – az egyértelmű és szabályozott viszonyokat, a feltételek nélküli elfogadást, az egymásra utaltságból és az egymás iránti szolidaritásból összeszövődött közösséget találta meg abban a csoportban, amelyikbe beleszületett és amelynek külső jegyeit magán hordozza. Beszélgetőpartnereink közül többek számára viszont a hagyományok vállalása tudatos döntés eredménye. Ők azok, akik céljuknak tekintik a kultúra ápolását, a nyelv visszaszerzését, a romák érdekérvényesítő harcait, akiknek véleményük van a romák politikai részvételével kapcsolatban.

Egy korlátozott méretű interjú kutatás lehetővé tette ugyan, hogy a roma identitás különböző modelljeit feltérképezzük, de semmilyen támpontot nem ad arra nézve, hogy megbecsüljük: az egyes típusok a ma-

gyarországi romák körében milyen tényleges arányokat képviselnek. De talán nem is feltétlenül cél egy ilyen identitás-térkép elkészítése, hiszen az identitás általában, így az etnikai identitás sem rögzül, fixálódik végérvényesen, hanem változó, folyékony, helyzetfüggő. Kutatásom kérdésfeltevése – hogy t.i. miként befolyásolja gyermekeik identitásfejlődését a szülők viszonya saját romaságukhoz – mintegy provokálta, hogy a válaszolók a kérdéseket az identitás narratívájában válaszolják meg. Mindamellettt nem gondolom, hogy ez a provokáció felesleges vagy esetleges. Hiszen akármennyit tudunk is arról, hogyan vélekedik a többségi társadalom a romákról, milyen strukturális és intézményi feltételek között szocializálódnak az újabb és újabb felnövekvő generációk, a romák a kutatások többségének nem alanyai, hanem tárgyai voltak. Írásomban – és abban a kutatásban, amelynek része volt a roma szülők identitásának vizsgálata – arra tettem kísérletet, hogy helyreállítsam az egyensúlyt, aktorokként nézve azokra, akiket legfeljebb a káros társadalmi folyamatok elszenvedőinek szoktunk tekinteni.

Irodalom

- Bartley, M., Blane, D. and Smith, G. D. (eds.) (1998): *The Sociology of Health Inequalities*, Blackwell
- Breakwell, G. M. (1986): *Coping with Threatened Identities*, London, Meuthen
- Goffman, E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon and Schuster, New York
- Loury, G. C. (2006): *A faji egyenlőtlenségek anatómiája*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Közgazdasági Kiskönyvtár
- Young, I. M. (1990): *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press
- Wakefield, W. D. – Hudley, C. (2005): African American Male Adolescents' Preferences in Responding to Racial Discrimination: Effects of Ethnic Identity and Situational Influences, *Adolescence*, Vol. 40, No. 158, pp. 237–256.